

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ УКРАЇНИ
ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

Серія:

ІСТОРІЯ

Випуск VII

ТЕРНОПІЛЬ
1998

УДК 947.477
ББК 63.3(4УКР)
Н-84

Редколегія:

М.М.Алексієвцев, доктор історичних наук,
професор (відповідальний редактор);
В.К.Борисенко, доктор історичних наук, професор;
С.І.Васюта, доктор історичних наук, професор;
П.С.Коріненко, доктор історичних наук, професор;
М.М.Стрішенець, доктор історичних наук, професор;
В.В.Шепетюк, кандидат філософських наук, доцент
(відповідальний секретар)

Рецензенти:

В.І.Кучер, доктор історичних наук, професор
(Інститут національних відносин і політології НАН України);
Р.Й.Тхоржевський, доктор історичних наук, професор
(Тернопільська академія народного господарства).

Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Вип. VII. Серія: Історія: Збірник наук. праць. /За заг. ред. проф. М.М.Алексієвця. — Тернопіль, 1998. — 388 с.

У збірнику містяться наукові статті та повідомлення, в яких автори, використовуючи багаточисельні джерела, досліджують проблеми історії України, всесвітньої історії, історіографії, аналізують соціально-економічні, соціально-природничі, політичні та культурологічні проблеми вітчизняної та зарубіжної історії. Крім того, в наукових записках надруковані розвідки краєзнавчого характеру, а також рецензії й огляди.

ПОЛІТИЧНІ ТА ПРАВОВІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

О. ШАМА

КИЇВСЬКА РУСЬ І УКРАЇНА: КОНТИНУЇТЕТ З ТОЧКИ ЗОРУ СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Окреслення революцій 1848-1849 рр. у Європі як «весни народів» цілком справедливе і для історії народу українського. Хоч вияви національного життя під час революційних подій у Західній Україні за словами І. Крип'якевича і мали «наївно-романтичний характер» [1, 184], проте, саме вони дали вирішального поштовху національному, суспільному і культурному відродженню у Галичині, перетворивши цей край на важливий осередок національно-визвольної боротьби.

Одним з наслідків революції було поширення самоідентифікаційних процесів серед українського населення Східної Галичини, першим проявом яких була заява про національну самобутність українського народу, котрий, згідно відозви Головної руської Ради «був колись самостійний, рівнявся у славі з наймогутнішими народами в Європі, мав свою літературну мову, свої власні закони, свої власних володарів» [2, 11-12]. Ця заява, яка недвозначно виявляла претензію українців на свою власну історію, неабияк стурбувала поляків. Вже на першому зібранні Руської Ради відбулося зіткнення з польськими націоналістами, що намагались переконати у тому, що «не треба двох рад у Львові, — тут один край і один народ, Русини — це тільки частина польського народу, руська мова — говірка польської мови» [1, 180].

Пізніше подібна теорія стає загальноприйнятою у польській історіографії. Наприклад, у виданій через десять років після революції праці діяча польської політичної еміграції Ф. Духінського стверджується, що метою історичної науки (польської, звичайно), є «цілковите втілення історії Русі до історії Польщі», тому що «русини походять від поляків» [3, VI, IX]. Не забарилась реакція і з боку Росії:

тамтешні дослідники швидко «реанімували» добре забуту концепцію про «законне право» московських царів на Київ і всю Україну, обґрунтувавши її ідеєю «походження малоросів від великоросів» [4, 171-172, 178]. Мета подібних історіографічних теорій цілком очевидна. «Російська і польська держави, — пише П. Голубенко, — хотіли бачити в українцях лише етнографічну масу, провінційне відгалуження польської або московської народності. В основі цього бажання — мотиви чисто політичного характеру: це бажання назавжди закріпити за собою українські землі й асимілювати українців» [5, 86].

Як не дивно, але й у вільній, незалежній Україні давні теорії ці продовжують існувати і знаходять собі прихильників. Так, у зовсім нещодавно виданій праці з історії України читаємо: «Київська Русь» — це певний політичний режим, за якого володіння Києвом забезпечує тому чи іншому князеві права і можливості для здійснення загальнооруського укладу влади». Включаючи до поняття «загальнооруський» Русь Північно-Східну і Русь Білу, дослідник стверджує, що замешкував цю територію «єдиний народ», який і не чув про всяку там «самостійність»: «Самосвідомість тієї епохи не зала ідей державного розпаду, для сучасників той факт, що вони живуть не у єдиній державі здався б достатньо екстравагантною думкою» [6, 188, 189].

Цілком очевидно, що історик таким чином відреагував на піднесення національної самосвідомості українців у роки «перебудови» і на розпад «загальнооруського укладу влади» у 1991 р. Проте, ідея самобутності українського народу все ще залишається для нього «екстравагантною думкою». У іншій роботі той самий автор заперечує спадкоємність козацької України стосовно Київської Русі і присуджує такий вирок: «Україна, болісно й не завжди вдало шукаючи місце Русі у власній історії, ніколи по-справжньому не відчувала своєї духовної близькості до неї і відтак — не могла зрозуміти, в чому полягає її історична спадкоємність від Русі». Ох вже ця Україна: «відірвалась» від «єдиної держави», а потім ще й схотіла самоідентифікуватись поза «загальнооруським» (читай: «загальноросійським») укладом влади! Для О. Толочка, вихованого, як він стверджує, «в українській культурній традиції» [7, 111], ця думка виявилась нестерпною.

Цей окремо взятий приклад з усією переконливістю свідчить, що теорії середини XIX ст. все ще зберігають свою життєву силу тому, мабуть, що у сусідніх народів все ще існують плани політичного характеру щодо України і українців. А отже, все ще актуальними залишаються зусилля, спрямовані на побудову єдиної історіографічної та історико-філософської концепції історичного розвитку України. Особливо це стосується проблеми «розірваності» між окремими періодами історії України. Як стверджує той самий О. То-

лочко: «Декларуючи... своє генетичне походження з Русі, модерна Україна завжди в глибині душі знала... що її, в тих обрисах у яких вона існує тепер, створив якраз рішучий розрив із традиціями Київської Русі» [7, 111]. Таким чином, необхідно з'ясувати, чи дійсно існував якийсь «розрив» між Київської Руссю і Україною.

В основі сучасних теорій історії України все ще залишається, за окресленням О.Оглоблина «блискуча синтеза історичного розвитку українського народу», створена М.Грушевським [8, 3]. Йому вдалося подолати «розірваність» української історії, поклавши в основу концепції соціальний і культурний процес. За такого підходу об'єктом дослідження повинні бути не політичні, соціальні і культурні інституції, а сам народ «як гола народня маса — поневолена, позбавлена економічних і горожанських прав» [9, 4, 15-17]. Змушує звернути на себе увагу те, що ця «гола народня маса» відзначається дуже своєрідними рисами: на думку М.Грушевського, вона є «пасивною, незацікавленою, а то й вороже настроєною» до політичної і культурної роботи Київської Русі-України, а у «поструські» часи — взагалі все, що було «не до смаку тогочасній громаді вона нищила» (цит. за: 10; 52-53). Подібне розуміння основ української історії не може задовільняти хоча б з «прагматичних рацій: «народ» М.Грушевського — це пасивна, незацікавлена, некультурна, злиденна й агресивна частина «етнічної однорідності» і є руйнівником всякої держави — у тому числі і власної.

Однак і з точки зору «чисто наукової» історіософія М.Грушевського не може бути покладена в основу «звичайної схеми» української історії. «Державний устрій був повторенням — у більш широкій сфері — сімейних відносин», — писав про Стародавній Рим Т.Моммзен [11, 17]. Цю думку слід узагальнити: в основі будь-якої складної суспільно-політичної організації є організація простіша, а отже, існує елементарна модель суспільно-політичної організації, структура якої відтворюється на всіх інших рівнях — аж до загальнополітичного. У Т.Моммзена цією моделлю є сім'я, тепер необхідно з'ясувати, на що опирався М.Грушевський.

У нього «гола народня маса» живе згідно «ідеалів рівноправності і автономії» певними «громадами», але як ці громади організовані історик ніде докладно не говорить. Це і зрозуміло, адже послідовно відкидаючи позитивні елементи всіх державних устроїв, «народня маса» повинна була б гуртуватися на негативних засадах аполітичності і асоціальності, подібно маргінальним угрупованням. Тоді залишається припустити, що «громада» — це та «споконвічна народна спільнота», яку «придушували» всі держави — від давньоруської до радянської, а тому початки її слід шукати у додержавно-му періоді історії України.

Прочитавши відповідні розділи, можна дізнатись, що народ був організований у «общини» — «взагалі самоврядівні суспільні групи

у різних формах» [12, 289-290, пр. 1]. «Найнижча община» — це рід, тобто «родинно-господарський зв'язок групи людей, зв'язаних кровним спорідненням по батьку... що спільно провадять господарство під проводом свого старшини» [9, 356]. Принципи організації «общини» такі: «можливість вибору голови, обмеження його влади спільною радою членів рода, право до спільного майна всіх членів, що в разі порушення своїх інтересів старшиною можуть скинути його або жадати розділу» [9, 359]. «Роди» об'єднувались у «города» (або «волості»), «города» — у «племена», а «племена» — у «землі». Керувало справами «землі» «віче старців», а у особливо важливих випадках збиралось «народне віче» [9, 361].

Що дивує перш за все — це майже дослівне співпадіння визначення общини у М.Грушевського і у радянського історика Б.Грекова [див.: 13, 78]. Без сумніву — подібна схожість була обумовлена схожістю «соціологічних апріорі»: перед нами модель «общинного соціалізму», заснована на соціологемі «аграрного колективізму». У зв'язку із цим можна спробувати продовжити аналогію: так само, як у радянській державі «соціалістична модель суспільства» залишилась б мертвою схемою, якби «горизонталі» суспільної організації не пронизували в чіткі «вертикалі» особистих зв'язків членів комуністичної ієрархії, так і модель М.Грушевського є лише умоглядною конструкцією, тому що «стихийні ідеали» добра, справедливості, взаємодопомоги і соціальної рівності самі із себе не можуть служити тим жорстким мінімумом, який змушував би людей погоджуватись із «легітимним насильством» певного соціуму. Таким чином, якщо визнати схему М.Грушевського за «горизонталі» моделі елементарної суспільно-політичної організації середньовічного українського суспільства, то вона потребує з'ясування «вертикалей» особистих зв'язків, що могли б «скріпити» її.

Ідею Т.Моммзена щодо патріархальної сім'ї як елементарної організації держави Стародавнього Риму навряд чи можна вважати зараз актуальною: як показав ще М.Вебер, багатомітним для характеристики античних суспільств є поняття «полісу», тобто міста-держави, існування якого засновується на пануванні над сільською округою [14, 360]. Інша справа, що під егідою сильної державної влади у Стародавньому Римі у кінці епохи республіки виникла, а у імперські часи стала домінуючою велика земельна власність у формі маєтків (фундусів, вілл), які, згідно Фюстеля де Куланжа структуру держави відтворювали у мініатюрі [15, 541]. Ось ця «підміна» моделі, слід вважати, і зіграла «фатальну» роль у долі імперії: з часом суспільство феодалізується, розпадаючись на величезну кількість міні-держав, які, проте, виявляються настільки стабільним утворенням, що майже на півтора тисячоліття переживають сам Рим, слугуючи соціально-економічною основою середньовічної цивілізації Західної Європи [16, 250].

З цієї точки зору можна розглядати історію середньовіччя у Західній Європі як історію повстання і зникнення великої кількості держав і державок, основою яких служила феодальна ієрархія, утворена особистими зв'язками патронату — вірності між власниками маєтків. Офіруючи свою вірність сеньйоріві, військовий-феодал «одержував» або «узаконював» право на володіння маєтком, з якого він повинен був не тільки утримувати себе і свою сім'ю, але і дбати про його захист [див.: 17, 501]. Натомість між самими військовими утворювалась складна ієрархія стосунків і зв'язків, яку можна окреслити поняттям «феодальна держава».

Зрозуміло, що нічого сталого у таких «конструкціях» не було: на відміну від маєтку, що функціонував згідно звичаєвого права [18, 141, 194-195, 207], «механізм» феодальної держави, за окресленням Ш.Монтеск'є, кожному правителєві доводилось «заводити» знову [19, 658]. «Починаючи з першого із сюзеренів, з короля, — пише Ф.Гізо, — не було нікого, хто б міг встановлювати закони усім іншим, підкорити їх своїй владі. Не було ні постійних військ, ні податків, ні постійних судів. Суспільний порядок, установи повинні були ніби відновлюватись, відтворюватись кожного разу, коли у них виникла потреба. Необхідно було організовувати суд для кожної справи, збирати військо із початком кожної війни, створювати доходи, коли з'являлась потреба у грошах; все залежало від випадковостей, від обставин місця й часу; не було ніяких умов для зміцнення центрального, постійного, незалежного управління» [20, 70-71]. Слід припустити, що саме маєток і пов'язані з ним уявлення і цінності надавали «стабільності» феодальному суспільству, яке весь час, за словами Ф.Броделя, «вперто зберігаючи свої головні орієнтири і структури, насправді еволюціонує, залишаючись достатньо схожим на самого себе» [16, 486].

Беручи це до уваги, не буде нічим новим ствердити, що у середньовічній Центрально-Східній Європі (до якої входила і Україна-Русь) держави виникали на зовсім іншому цивілізаційному ґрунті — родо-племінному, тому що ніякої великої земельної власності на величезних теренах між Балтійським і Чорним морями у часи раннього середньовіччя звичайно ж не було, а були «язики», що «прозвашася ймени своїми где седши на котором месте». Якщо прийняти, що феодальні держави Західної Європи «зростали» на залишених Стародавнім Римом маєтках, то очевидно, що для зрозуміння феодалізму Центрально-Східної Європи необхідно з'ясувати суспільно-політичну структуру «язика» (племені), тому що саме ця елементарна організація, судячи із всього, і послужила тим ґрунтом, на якому виникли та існували всі держави Центрально-Східної Європи у середні віки.

Щоб розпочати, знову звернемося до сучасних концепцій. «І коли ми читаємо, — пише О.Толочко, — що трьох братів-варягів

запрошували за одностайним вибором і згодою «всіх станів» «речі-посполитої руської», то ми знаємо, що таким чином відбувається підміна вже незрозумілого, але для Руси єдино можливого принципу патримоніального династичного владарювання властивими польсько-литовській державі публічно-правовими підставами» [7, 116]. Але, власне кажучи, чому для України-Руси єдино можливим є саме «общерусский строй власти»? Вже, здається, є аксіомою, що випещена Ордою Москва є «третім Римом» (тобто містом-державою) і ніякого відношення до споконвічної структури руських земель вона не має (не був же Київ 2,5 Риму) — досить згадати сумну долю Великого Новгороду.

А може якраз окреслення «всі стани народу шляхетського речі-посполитої руської» і є найбільш адекватним для зрозуміння устрою середньовічної України-Русі? Писав же М.Костомаров, що в Україні-Русі «давні удільно-вічові поняття продовжували розвиватись і зустрілись з польськими, котрі, в основі своїй, мали багато спільного з першими і якщо змінились, то внаслідок західноєвропейських понять... Польські ідеї здійснили у давньоруських тільки той переворот, що регулювали останні» [21, 282]. А М.Грушевський зазначає, що за Литви в українських землях «скрізь місцевому панству полишене було широке поле в управі землі... Місцеві пани-шляхта на своїх з'їздах полагоджували земські справи»; натомість у другій половині XVI ст. ці з'їзди «перейшли у шляхетські соймаки, організовані на польський взірець і у виборні шляхетські земські суди, але початки їх, очевидно, ідуть іще з староруських часів» [22; 13, 14, 16]. Ну чим не «річпосполита Руська»?

На яку ж елементарну суспільно-політичну структуру повинна опиратись модель «речіпосполитої руської»? Очевидно, що вона мусить відповідати двом вимогам: бути достатньо «абстрактною», щоб служити «взірцем» для відтворення суспільної організації на всіх рівнях, і у той же час мати якнайбільшу «достовірність», тобто бути присутньою у історичних джерелах. «Щоб ми мали право сказати, — пише Фюстель де Куланж, — що у давньому суспільстві існувала така-то установа або такий-то порядок, необхідно відшукати у залишених цим суспільством документах чітку вказівку на таку установу чи такий порядок» [15, 209]. У джерелах, залишених середньовічною Україною якраз і є чітка вказівка на таку структуру — це, за окресленням Н.Яковенко, «автономні політичні одиниці» — землі [23, 120].

Кожен «язик», читаємо у літопису, сидів на своїй землі «родами своїми», кожен з яких «ймяху... обичаи свои й закон аць свой й преданья каждо свой нрав» [24, 13]. Щодо організації «язиків», то можна дізнатись, що «новгородци бо изначала, й смолняни, й кияни, й полочани, й вся власти яко же не думу на веча сходятся, на что же старейшини сдумают, на том же пригорода станут» [25,

163]. Крім вічової організації існувала ще й князівська. Як говорить-ся у літопису, після Кия, Щека і Хорива «почаша род их княженъ в Полянех, /а/ в Деревлянех свое, а Дреговичи свое, а Словене свое в Новегородѣ» [24, 10].

Ф.Леонтович з цього приводу зазначає, що «історія застає у слов'ян руських вже цілком складене поняття про землю, як політично організований, територіальний союз, із оригінальною земською владою (вічовою і князівською), а також із спільними земськими центрами — общинами, до яких тяжіло у побутовому й адміністративному відношенні все населення даної землі» [26, 70]. Таким чином, землю («язик», плем'я) можна сміливо вважати тією елементарною організацією, яка стала основою держави Русь. Однак є цілком серйозні аргументи на користь того, що на базі землі (племені) виникли всі держави Центрально-Східної Європи, політична історія яких у середні віки зводилась до перегрупування земель, внутрішній устрій яких при цьому не підлягав змінам. Структуру землі (племені) як «довготривалого соціального утворення» (М.Вебер) можна реконструвати, виходячи з даних описів слов'янських і германських «народів», залишених античними і візантійськими авторами.

Східній Римській імперії (Візантії) доводилось мати справу із слов'янськими і антськими воїнами або у ролі найманців (вершників і піхотинців), або — як із грабіжниками і розбійниками, що «величезними натовпами» переходили через Дністер і Дунай і спустошували візантійські провінції, відзначаючись при цьому нечуваною жорстокістю. Зрозуміло, що тільки вправні воїни могли самовпевнено заявити про свою непереможність, «поки є на світі війна і мечі», як це записав Менаандр Візантієць (Прокритор) [27, 24]. У зв'язку з військовою справою згадують візантійські автори і елементи суспільно-політичного устрою слов'янських племен. Вони мають військових керівників — королів, а також старійшин й вирішують свої справи на зборах, які скликаються з кожного важливого приводу, коли слов'яни і анти вважають, що дана справа стосується всіх. У цьому й полягає сутність устрою слов'янських племен, які, пише Прокопій Кесарійський, «не управляються однією людиною, але здавна живуть народовладдям (демократією) і тому у них щастя і нещастя в житті вважаються спільною справою» [28, 297]. Однак, перш, ніж робити висновки, слід з'ясувати, що розуміли античні й постантичні автори під терміном «демократія» і тут не обійтись без Арістотеля, оскільки у політичній теорії, як зауважив Р.Арон, «Політика» Арістотеля завжди була «головною книгою» [29, 37].

Згідно Арістотеля, «демократією слід вважати такий лад, коли вільнонароджені і немаєні, складаючи більшість, мають верховну владу в своїх руках». Демократична держава має декілька «складових частин»: землеробів, ремісників, торгівців, однак, пише філо-

соф, «душею держави є військові й ті, кому доручено здійснення правосуддя... понадто ті, хто радиться про державні справи... і для діла досить байдуже, чи поділені ці функції серед тих, чи інших осіб або ж вони об'єднані в руках одних і тих самих: адже і служити воїнами, і обробляти землю часто доводиться одним і тим самим людям». Проте, військова функція повинна рішуче передувати, «якщо держава не бажає опинитись під владою тих, хто на неї нападає» [30, 492, 493, 494].

Такими, власне кажучи, і бачили візантійські автори племена слов'ян, відмічаючи їх любов до свободи і констатуючи, що їх «ніяким способом не можна схилити до рабства або підкорення у своїй країні» [27, 253]. Отже, слов'янське народовладдя — це не що інше, як відома у історіографії «військова демократія», сутність якої полягає у тому, що суспільно-політичну структуру племені складають вільнонароджені-чоловіки, що об'єднуються у військо з метою захисту племені або ведення воєн за його межами. У інших же випадках (в мирні часи) за даними Прокопія Кесарійського, слов'яни мешкають у «жалюгідних хатинах, на великій відстані одні від одних, часто змінюючи місця проживання» [28, 297]. Інакше кажучи, «демократія» у племенах виникла кожного разу, як у цьому з'являлась потреба й розпадалась знову, як тільки вигасала «спільна справа». Прокопій пише, що ці «варвари» з дивовижною легкістю могли збиратись у військо і навпаки — повертатись до свого «розсіяного» життя окремими селищами, «щоб спокійно сидіти на своїх місцях» [28, 298].

Основною інституцією «племінної демократії» є народні збори, які, по суті, є зборами військових, що скликались «розповсюдженням чутки у народі», коли виникала «спільна справа» (до речі — «республіка» латиною або «річ посполита» польською). На жаль, візантійські автори не залишили детального опису народних зборів у слов'ян, тому доведеться звернутись до повідомлень істориків римських про суспільно-політичний лад германців. Три моменти переконують у правомірності цієї комплементарності: 1) належність слов'ян і германців до «зовнішнього пролетаріату» (А.Тойнбі) Римської і Візантійської імперій; 2) подібність обставин «контакту»; 3) спільність соціологічних апріорі у римських і візантійських дослідників — вчення Арістотеля.

Юлій Цезар повідомляє, що у германців військова сфера настільки домінує, що навіть їх «державність» пов'язана з війною. У мирні часи, пише полководець, «у них немає спільної для всього племені влади». Коли ж потреба у цій владі з'являється, то всі збираються, щоб радитись про важливі справи [31, 114]. На цих зборах, пише Корнелій Тацит, вислуховуються король і старійшини у залежності від їх віку, знатності, бойової слави, красномовства, «більше впливаючи переконанням, ніж маючи владу наказувати»

[32, т. 1, 358]. Якщо пропозиції виступаючих не зустрічають співчуття, то учасники зборів «з гамором» їх відкидають, якщо ж подобається — «похитують піднесеними догори фреамеями».

Збори військових були не тільки основною інституцією племені, але й атрибутом його незалежності й суверенності. Перше, що робили зримляни, підкоривши германське плем'я — це передавали функції зборів у компетенцію призначеної адміністрації. Відповідно, перше, що робили германці, визволившись — це відновлювали діяльність своїх зборів. Плем'я тенктерів, скинувши владу римлян, заявило: «Ми восхваляємо вдячно наших спільних богів... за те, що вони повернули нас до сім'ї германських народів і дозволили знову зватися германським йменням... раніше річки й землі були в руках римлян, вони ухитрилися відібрати у нас навіть небо; вони не давали нам збиратися для обговорення наших справ, а якщо й дозволяли, то на умовах, незносних для людей, що живуть заради війни — беззбройними, напівголими, під наглядом вартових і за гроші» [32, т. 2, 359].

На зборах військових приймаються політичні рішення (оголошення війни, заключення миру, прийняття у підданство тощо), обираються (затверджуються) посадові особи (королі, вожді, старійшини), вершиться суд і посвячуються у воїни юнаки — акт далеко не формальний, оскільки «до цього в них бачать частку сім'ї, після цього — племені» [32, т. 1, 359]. Як зазначає Тацит, будь-які справи — і приватні, і суспільні, — вони розглядають не інакше, як озброєними. Для прийняття рішення теоретично необхідна згода усіх, однак велику роль відіграє попередня робота, що її проводять старійшини. «Про справи менш важливі, — читаємо у К.Таціта, — радяться старійшини, про більш значні — всі; втім, старійшини заздалегідь обговорюють і такі справи, вирішення яких належить тільки народіві» [32, т.1, 358].

Отже, старійшини здійснюють, так би мовити, «тіньову владу». На «вістрі» ж її перебувають військові керівники: королі, князі, вожді. Існує два способи стати вождем у германців: походити з роду, «визначного знатністю і заслугами предків» або мати видатні особисті якості — тілесну силу, мужність і бойові заслуги. Як видається, це друге все-таки має вирішальну роль, тому що навіть знатний повинен довести свою відвагу і здібності, перш ніж народні збори визнають його. «І коли який-небудь князь, — пише Юлій Цезар, — пропонує себе у народних зборах у вожді... й закликає бажаючих йти за ним, тоді піднімають всі, хто співчуває справі і особі вождя й, за схвалення народних зборів, обіцяють свою підтримку» [31, 114-115].

Так всередині племені виникають військові формування — дружини. Їх може бути декілька і вояки йдуть до того з вождів, який їм імпонує. Засновується дружина на зв'язках патронату-вірності між

воєначальником і воїном. Цей останній повинен бути настільки відданим вождеві, щоб гинути за нього без застережень, тому що, пише Тацит, «вийти живим з бою, в якому загинув вождь — безчестя й ганьба на все життя» [32, т. 1, 359]. У свою чергу вояки вимагають від «щедрості свого вождя» коня і фреамею, а бенкети у них «замість платні». Тому війна і розбій стають професією, яка у суспільній свідомості цінується вище, ніж мирна праця. «Багато важче переконати їх розорати поле й чекати цілий рік врожаю, — пише Тацит, — ніж схилити до бійки з ворогом... Більше того, за їх уявленнями, набувати потом те, що можна здобути кров'ю — лінощі і боягузтво». Юнаки, які «мали нещастя» народитись у племенах, що «застигають у тривалому мирі», кидають батьківщину і йдуть до племен, втягнених до якої-небудь війни.

Всередині різних дружин порядки можуть бути різними, але найбільш талановиті й енергійні вожді прагнуть «витягти» із своїх вояків усе можливе. Для цього вождь встановлює різниці у становищі і дружинники мусять вперто змагатись між собою, добиваючись особливої його прихильності. До такого вождя охочіше йдуть вояки і його дружина стає відомою настільки, що вождь стає славним і у сусідніх народів. «Його домагаються, — зазначає Тацит, — направляючи до нього посольства й осипаючи подарунками, слава про нього часто сама по собі відвертає війни» [32, т. 1, 360].

У часи миру вояки повертаються до своїх сімей, причому, пише Тацит: «Найхоробріші з них, не маючи ніяких обов'язків, доручають турботи про житло, домашнє господарство й рілля жінкам, старим і найслабшим з домашніх». Кожна сім'я живе окремо, володіючи обширною ділянкою. Власником землі є вояк, оскільки, як заявив римлянам один з германців: «Земля, як повітря і світло, не може бути надбанням однієї людини — повітря й світло належать усім, земля — звиятжним воякам» [32, т. 2, 175-176]. Кожен вояк одержує землю «згідно достоїнності», але оскільки землі скільки завгодно, він фактично займає її «згідно потреби». Вояк може працювати на землі сам із сім'єю або ж доручити господарство комусь іншому. Мають германці й рабів, кожен з яких самостійно розпоряджається на своїй ділянці й у себе в сім'ї. Вояк (пан) обкладає його встановленою мірою зерна чи овець і свиней або одягу. Одержаний продукт вояк і його сім'я використовують на свій розсуд, але існує звичай, «щоб кожен добровільно вділяв вождям дещо від своєї худоби й плодів земних, і це приймалось тими як свідченням поваги, одночасно слугуючи задоволенню їх потреб» [32, т. 1, 359-360]. Дари вождям надсилаються також й від інших племен, причому, як підкреслює Тацит, не тільки окремими особами, але й від імені всього племені.

На основі цих даних можна реконструювати модель устроєвої структури племені. Члени племінної спільноти мають спільні похо-

дження, мову, звичаї й територію, окреслену річками, урочищами та іншими ландшафтними елементами. Кривно-родинні зв'язки мають величезне значення у цьому суспільстві, однак не вони є структурною його основою. Як автономна суспільно-політична організація, плем'я утворюється зв'язками, що виникають між військовими. Очевидно, що рішення, які стосуються всієї військової спільноти, а отже, і всього племені, вимагають згоди кожного вояка окремо — тому збори всіх вояків є основною інституцією племені, атрибутом його «державності». Збори приймають загальноплемінні (політичні) рішення, здійснюють «верховне» судочинство, обирають племінних лідерів й затверджують нових членів військової спільноти.

Із середовища вояків, що належать до складу зборів, висуваються керівники — люди, яким, за словами К.Леві Строса, суспільна робота (влада) імплонує сама із себе: вони надають їй перевагу над усіма іншими видами діяльності [33, 339]. Своїй суспільній позиції вони завдячують особистим якостям — здібностям, наполегливості, амбіційності тощо. В залежності від психологічного типу особистості розрізняють керівників двох типів: першого плану — вожді (королі, князі), які виступають «на вістрі» влади, і другого плану — старійшини, влада яких процедурна, дорадча, колегіальна, тобто — «тіньова». Легітимність влади вождів визначається (визнається) зборами. Напевно, походження від знатного предка дає кращі «стартові можливості», але, у кінцевому рахунку, успіх чи невдача політичної кар'єри визначається особистими якостями людини та її фортуною. Все це, так би мовити, «верховний» рівень організації племені (землі), що структурується ідеальною рівноправністю військових. Керівництво тут переважно «колективне», велику роль у якому відіграють політики «другого плану» — старійшини.

Другий рівень організації племені засновується на особистих зв'язках між політиками «першого плану» — вождями, та їх «вірними», що утворюють його дружину. Кожний вождь прагне утворити коло прибічників, які б допомогли йому реалізувати власні амбіції. Єдиний спосіб домогтися цього — встановити особистий зв'язок з тим вояком, який би офірував йому (вождеві) своє життя. Така вірність не виключає фанатичної відданості, однак повинна від взаємнюватись вождем, який, в свою чергу, патронує воякові й забезпечує його матеріально. Таким чином, зв'язок вождя з кожним вояком зокрема засновується на обопільній згоді й нагадує контракт, тому що невиконання котроюсь із сторін взятих на себе зобов'язань веде до розірвання зв'язку.

Принцип беззастережної вірності повинен справджуватись у безпосередньо професійній сфері (сутичка, війна, порятунок вождя), — тоді вояк виступає як підлеглий воєначальника; у інших же випадках він є рівноправною стороною, а тому вимагається його згода. З цієї причини всередині дружини виникає інституція, анало-

гічна зборам племені — збори дружинників, на яких вони можуть прийняти або неприйняти пропозицію вождя. Між самими вояками виникають «горизонтальні» зв'язки, що утворюють з них спільноту, яка навіть може обрати собі вождя (що структури дружини не міняє). Всередині дружини іноді утворюється ієрархія: залежно від політики вождя одні вояки більш наближуються до його особи, інші — менш; стосовно цього розподіляється увага, а отже, і блага між ними. Подібний принцип вносить дух конкуренції, що сприяє підвищенню боєздатності дружини, але й може послужити причиною її розколу. В усякому разі, той вождь, якому вдається створити хороше військо, одержує шанс стати найсильнішим у племені, що, в свою чергу, може стати початком формування феодалної держави.

Третій рівень організації племені включає до його структури невійськових і засновується на кривно-родинних зв'язках. Це відома патріархальна родина, головою якої є вождь і яка охоплює також сім'ю його дітей тощо. Сам голова родини, подібно давньоримським громадянам, міг і рілля орати і війну служити, але мав можливість від ріллі відмовитись, повіряючи домашні справи родині — тим її членам, що до війська не хотіли або не надавалися. Отже, родина становила самостійний соціально-економічний організм, який функціонував незалежно від двох інших рівнів організації племені, однак потребував їх захисту, за що мусив ділитись виробленим продуктом. В силу цього було можливе економічне розширення родинного господарства — через включення до його складу рабів, здобутих на війні. Кривно-родинні зв'язки були настільки міцними, що звільнитись від них чоловіки могли тільки увійшовши до військової спільноти племені, а це, в свою чергу, потребувало складних випробувань (ініціацій) й затвердження на зборах племені.

Всі ці три рівні організації племені не є ізольованими і впливають один на одного, відтворюючись на інших рівнях. Так, кривно-родинні зв'язки відіграють величезну роль у стосунках політичних еліт, породжуючи явище «боротьби кланів». Стосунки патронату-вірності виникають у патріархальних родинах: ті, хто не бажає або не може стати військовими, вступають під покровительство вояка, зобов'язуючись виконувати «матеріальні» повинності. «Демократія» племінних зборів впливає на устрій дружини і навпаки, «авторитаризм» дружини може утвердитись на рівні племені. Принцип «матеріальної» подяки за покровительство поширюється на стосунки між родинами й політичними елітами племені; платником може виступити і ціле плем'я у стосунку до іншого племені або дружини. Це останнє відкриває шлях до виникнення «феодалної федерації»: якась дружина або плем'я може нав'язати своє покровительство або прийняти під протекцію інше плем'я або й декілька племен. Тоді структура племені відтворюється вже на міжплемінному рівні.

Так виглядає «ідеальний тип» (М.Вебер) племені («язика», землі) як елементарної суспільно-політичної організації. Можна зауважити, що в цій моделі містяться «зародки» феодальної держави, котрі, однак, можуть і не розвинути — все залежить від індивідуальних історичних обставин. Інакше кажучи, ніякої необхідності «історично-розвитку» племені (землі) немає, мова вже може йти тільки про певні «правила» зміни племінних спільнот внаслідок співдії різноманітних факторів або відсутності такої. Не виключається і можливість «регресу» — кожне плем'я і кожен елемент його організації можуть повернутись до попереднього стану або навіть і до «нижчого» рівня. Не викликає сумніву тільки той факт, що основним, передуючим фактором зміни устрою племені є еволюція його військової організації — тієї структури, що об'єднує різноманітні елементи племені у соціально-політичну спільність. Давні історики відзначали, що окремі племена просунулися далі у своїй військовій майстерності, про що свідчить покращення їх озброєння, зміцнення дисципліни, впровадження правильного бойового порядку, і, що основне — беззастережне підпорядкування своєму воєначальникові під час війни. Слід вважати, що потреба радикального покращення військової справи кликала за собою поважні устроєві зміни, з якими і пов'язується уявлення про «еволюцію», а отже — історію племені (народу).

Одержаний «ідеальний тип» племені (землі) можна застосувати для окреслення «історіографічної схеми» української історії, щоб, згідно М.Вебера, надати їй (історії України) «однозначного виразу» [34, 389]. Тоді з точки зору еволюції соціально-політичного устрою українських земель виділяються такі його етапи: 1) військово-політична консолідація племен; 2) визнання племенами зверхності варязької дружини; 3) розвиток і зміцнення військово-феодальної «надбудови» племінної (земельної) організації; утворення місцевих князівських династій; 4) включення політичної еліти українського суспільства до складу іноземних монархій; 5) підпорядкування самоврядівних громад земель маєтковому ладові. Все це етапи «докозацького» періоду української історії. Великий перелом 1648-1654 рр., під час якого стара суспільно-політична структура наддніпрянських земель була «зметена», за окресленням М.Грушевського «козацькою шаблею» [3, 20], започаткував новий період, під час якого суспільно-політична організація України-Гетьманщини у своїй еволюції ніби відтворила етапи попереднього періоду: 1) політична консолідація Поділля і Наддніпрянщини; 2) визнання Козацькою Республікою суверенітету московського царя; 3) утворення і зміцнення військово-феодальної еліти України; 4) включення політичної верхівки українського суспільства до складу російського дворянства; 5) підпорядкування самоврядівних громад маєтковому ладові й ліквідація автономії України-Гетьманщини.

Такий підхід видається плідним у кількох відношеннях. По-перше, розуміння українських земель як автономних соціально-політичних «організмів» або «політичних тіл» (Арістотель) знімає проблему «Русі» і «України»: еволюцію суспільно-політичної організації у цьому випадку слід розглядати з точки зору зміни окремих рівнів організації земель, а не якихось радикальних протиставлень «загальноруського» й «литовсько-польського» укладу влади». По-друге, прийнявши устроєву структуру земель за «континуум», можна трактувати історію України-Русі як безперервний «процес», причому, об'єктом дослідження в цьому випадку стає не «гола народня маса», а реальні інституції з цілком окреслюваною структурою. По-третє, визнаючи організацію військових (дружинників, бояр, земель, шляхти, козаків) за основу устроєвої структури українського середньовічного суспільства, можна включити до «історичного процесу» не тільки архетип «козацької шаблі» але й архетип «Любліна», — якщо, звичайно, розуміти унію 1569 р. як свідомий волевияв української шляхти, реалізація якого залежала від переорієнтації політичної еліти українських земель на місцеві інтереси (про це детальніше: 35, 26-29).

Як впливає із запропонованої схеми, найбільш стійким рівнем організації українського суспільства був третій, заснований на криворозинних і територіальних зв'язках. Саме з цієї основи, за словами М.Костомарова «безперестанку піднімаються з народу вищі прошарки» [21, 285], які, однак, так само безперестанку рекрутуються іноземними державами. З цієї точки зору, революційні події 1848-1849 рр. у Західній Україні мають виняткове значення як вихідний пункт процесу національної ідентифікації не тільки «народної маси», але й «вищих прошарків», які над нею «піднімаються».

Список використаних джерел

1. Історія української культури / За ред. І.Крип'якевича. — К., 1994.
2. Полянський О. Західна Україна у двох революціях: 1848 і 1918 рр. — Тернопіль, 1998.
3. Duchinski F. Zasadny dziejow Polski i innych krajow slowianskich. - Paryz, 1858. - Cz. 1.
4. Kariejew N. Upadek Polski w literaturze historycznej. - Krakow, 1891.
5. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. — К., 1993.
6. Толочко А. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. — К., 1992.
7. Толочко О. «Русь» очима «України»: в пошуках самоідентифікації та континуїтету // Сучасність. — 1994. — № 1.
8. Оглоблин О. Передмова // Дорошенко Д. Нарис історії України: В 2 т. — К., 1991. — Т. 1.
9. Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. 1.
10. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського // Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1991. — Т. 1.
11. Моммзен Т. История Рима. — СПб., 1993.
12. Грушевський М. Очерк истории Киевской земли. — К., 1891.
13. Греков Б. Киевская Русь. — М., 1953.
14. Вебер М. Аграрная история древнего мира. — М., 1924.
15. Фюстель де-Куланж Н. История общественного строя Древней Франции. — СПб., 1907. — Т. 3.
16. Бродель Ф. Время мира: Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV-XVIII в. — М., 1988. — Т. 2.
17. Гревс И. Феодализм // Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. — СПб., 1902. — Т. 70.
18. Савин А. Английская деревня в эпоху Тюдоров. — М., 1903.
19. Монтежье Ш. Избранные произведения. — М., 1955.
20. Гизо Ф. История цивилизации в Европе. — СПб., 1898.
21. Костомаров Н. Исторические монографии и исследования. — СПб., 1863. — Т. 1.
22. Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1994. — Т. 5.
- 23.

Яковенко Н. Родова еліта — носій «континуїтету реалій» між княжою Руссю і козацькою Україною // Сучасність. — 1994. — № 1. 24. Полное Собрание Русских Летописей. — М., 1962. — Т. 1. 25. Полное Собрание Русских Летописей. — М., 1962. — Т. 2. 26. Леонтович Ф. Очерки истории литовско-русского права. — СПб., 1894. 27. Древнейшие славяне в отрывках греко-римских и византийских писателей / Сост. А.Мишулин // Вестник Древней Истории. — 1941. — № 1. 28. Прокопий из Кесарии. Война с готами. — М., 1950. 29. Арон Р. Этапы развития социологической мысли. — М., 1993. 30. Аристотель. Сочинения в 4 т. — М., 1983. — Т. 4. 31. Записки Юлия Цезаря и его продолжателей о Галльской войне. — М., 1991. — Т. 1. 32. Корнелий Тацит. — Сочинения в 2 т. — Л., 1969. 33. Levi-Strauss C. Smutek tropikow. - Warszawa, 1960. 34. Вебер М. Избранные произведения. — М., 1990. 35. Шама О. Шляхетська традиція в українській історіографії // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: історія / За ред. проф. М.Алексієвця.— Тернопіль, 1997. — Вип. 6.

М.ПРИТИСКАЧ, Л.ПРИТИСКАЧ

ПРАВОВИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКИХ МІСТ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI — ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII СТ.

Річ Посполита як держава становила політично-адміністративну систему зі своїм законодавством. Становище міст і міщанства було зумовлене правовими нормами цієї системи. В др. пол. XVI ст., а особливо в XVII ст. почався період економічного занепаду Речі Посполитої, розорення її міст, скорочення ремесел, торгівлі. Найголовнішими причинами такого становища були: економічне і політичне панування шляхти, слабкість королівської влади, економічна неміцність міст і міщанства [5, 82].

Магнати і шляхта зосереджували в своїх руках політичну владу. Найвищим законодавчим органом феодальної Польщі були шляхетські сейми і сеймики. Королі, з др. пол. XVI ст. стають виборними. Необмежена політична влада дала шляхті можливість впливати не лише на політичне життя країни, а й на економічний розвиток.

У другій половині XVI ст. - першій половині XVII ст. за своїм правовим статусом українські міста поділялися на королівські, приватновласницькі і церковні. Перші з них, розташовані на українських землях - так званих королівщинах, як правило, були адміністративними центрами королівської влади на місцях [6,17].

Правове становище міст постійно змінювалось. Послаблення королівської влади приводило до того, що над містами зростала анархічна влада шляхти. Процес декоролізації міст в Україні відбувався, можливо, навіть швидше, ніж у самій Польщі, оскільки цьому сприяла віддаленість українських воєводств від адміністративно-політичного центру Речі Посполитої.